

В'ЯЗНИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена проблемі вивчення впливу умов перебування в місцях позбавлення волі на формування структури особистості. Наведено результати обстеження 60 делінквентів, які скоїли кримінальні злочини різного ступеня важкості, 40 з яких провели в ув'язненні три і більше років. В якості діагностичного інструментарію використовувалось клініко-діагностичне інтерв'ю для оцінки розладів особистості (IPDE) та адаптована версія структурного психоаналітично орієнтованого інтерв'ю по О. Ф. Kernberg.

Індивідуальне спостереження

З біографії Романа П., 43 р., засудженого до 14 років позбавлення волі за навмисне вбивство і пограбування:

Народився і виріс у сім'ї колгоспників у великому селі на Ровенщині. В трирічному віці залишився без батька, який загинув у результаті нещасного випадку. Виховувала мати, яка зуміла забезпечити синові задовільні матеріально-побутові умови. В своєму індивідуальному розвитку нічим від ровесників не відрізнявся. Добре вчився, після закінчення восьмирічної школи поступив до сільськогосподарського технікуму. У вісімнадцятирічному віці стався випадок, який кардинально змінив його життя. Приїхавши в рідне село на святкування весілля родича, випивши забагато алкоголю, з причин, які не цілком добре пам'ятав і розумів, встряв у вуличну бійку. Конфлікт ускладнився тим, що, втративши контроль над собою, зірвав погон з міліціонера, який з'явився на місці подій. Внаслідок чого на нього було заведено кримінальну справу і, в кінцевому результаті, засуджено до двох років позбавлення волі за хуліганство. Наступні два роки провів у середовищі, де з його слів: "було п'ятеро професійних злочинців, п'ятеро психічно хворих, п'ятеро гомосексуалістів, п'ятеро таких самих, як я, і практично не було нормальних людей, і тому за короткий час навчився всього чого треба й не треба". Повернувшись після звільнення додому, відчув різко негативне ставлення до себе з боку рідних, знайомих, колишніх друзів. Не міг знайти роботу. Зіткнувшись із багатьма труднощами "на волі", та почувши себе самотнім, якого ніхто не розуміє, порівняно швидко

відновив стосунки з "кримінальним світом". Через чотири місяці після звільнення був заарештований працівниками міліції за пограбування магазину...

Аналіз цього короткого епізоду ставить низку питань, однозначну відповідь на які дати неможливо. Яким чином відбувається трансформація "банального хулігана" у "професійного злочинця"? Що стається з особистістю за час перебування в ув'язненні? На яких засадах має функціонувати пенітенціарна система, щоб колишній "зек" мав можливість повернутися до нормального життя, та багато інших.

Актуальність цих питань підкреслюється також тим фактом, що проблема злочинності, в тому числі й організованої, на сьогоднішній день є однією з найгостріших у суспільстві. На етапі переходу від тоталітаризму до демократії ми переживаємо непрості процеси трансформації. Загальнолюдські цінності, демократичні свободи, права людини, мораторій на смертну кару поступово стають невід'ємними атрибутами ще молодій демократії. Однак, аналіз маловідомих статистичних даних щодо криміногенної ситуації в суспільстві, огляд численних газетних і телерепортажів про жорстокі злочини вказує на те, що нині практично немає наукового підходу до пошуку шляхів розв'язання цих проблем. Досвід розвинутих країн підказує необхідність залучення спеціалістів з різних галузей — юристів, соціологів, соціальних працівників, психологів, психіатрів до вирішення цих злободенних питань.

Система пенітенціарних закладів, отримана у спадок від комуністичного режиму, потребує реформування. Існуючі умови відбування пока-

рання, система перевиховання та ресоціалізації, а скоріше їх відсутність, не витримують критики. Одним з першочергових завдань є вироблення науково обґрунтованого підходу до розуміння механізмів адаптації в умовах замкнутого середовища та їхньої ролі для скоєння рецидиву. Отож, розв'язання проблеми росту злочинності одними лише силовими методами неможливе і є економічно збитковим. Незважаючи на те, що будь-які спроби лібералізації пенітенціарної системи не знайдуть багато прибічників у нашому суспільстві, гуманістичний підхід до кримінальної особистості теж має право на існування і за дотримання певних умов може бути ефективнішим ніж принцип “сильної руки”.

Матеріал і метод

В рамках науково-дослідницької роботи, основною метою якої було вивчення та оцінка клінічних проявів розладів особистості у делінквентів та розробка відповідної типології, нами обстежено 60 осіб, які скоїли кримінальні злочини різного ступеня важкості.

Перша група (“незасуджені”) — 20 чоловік, які скоїли важке правопорушення вперше і раніше не відбували покарання в місцях позбавлення волі. Обстеження проводилося у відділенні су-

дово-психіатричної експертизи Львівської обласної психіатричної лікарні, куди затриманих було доставлено на стаціонарну судово-психіатричну експертизу у встановленому Законом порядку.

Друга група (“засуджені”) — 40 чоловік, які відбували покарання у пенітенціарному закладі у відповідності до вироку Суду. Обстеження проводилось у Львівській міжобласній тюремній лікарні, де кожен з ув'язнених тимчасово перебував на стаціонарному лікуванні у зв'язку з соматичним захворюванням. Згідно з метою та завданнями роботи для участі у дослідженні відбирались пробанди, які на момент обстеження відбули в місцях позбавлення волі не менше трьох років.

Усі обстежені — чоловіки віком від 18 до 54 років. Критеріями виключення були — наявність психотичної симптоматики, ознаки грубої органічної патології та виражених затримок інтелектуального розвитку.

Основним методом дослідження було вибрано клініко-діагностичне інтерв'ю — International Personality Disorders Examination (IPDE) [6] — Міжнародний Опитувальник для оцінки Розладів Особистості — розроблений групою клінічних психологів Корнельського медичного центру

Таблиця 1. Загальний розподіл діагнозів “розлад особистості” у 60-ти делінквентів

Тип розладів особистості	незасуджені		Засуджені								Всього	
			“блатні”		“мужики”		“опущені”		разом			
	n-20	%	n-14	%	n-15	%	n-11	%	n-40	%	n-60	%
Параноїдний	1	5.0	9	64.2	1	6.6	2	18.1	12	30.0	13	21.6
Шизоїдний	2	10.0	0	0.0	9	60.0	3	27.2	12	30.0	14	23.3
Шизотипальний	1	5.0	0	0.0	2	13.3	2	18.1	4	10.0	5	8.3
Антисоціальний	12	60.0	14	100.0	8	53.3	7	63.6	29	72.5	41	68.3
Межовий	0	0.0	0	0.0	2	13.3	6	54.5	8	20.0	8	13.3
Гістріонний	2	10.0	0	0.0	1	6.6	7	63.6	8	20.0	10	16.6
Нарцистичний	4	20.0	11	78.5	4	26.6	0	0.0	15	37.5	19	31.7
Уникливий	1	5.0	0	0.0	3	20.0	0	0.0	3	8.4	4	6.6
Залежний	1	5.0	0	0.0	1	6.6	1	9.1	2	5.0	3	5.0
Обсесивно-компульсивний	1	5.0	0	0.0	1	6.6	1	9.1	2	5.0	3	5.0
Пасивно-агресивний	1	5.0	4	28.5	7	46.6	3	27.3	14	35.0	15	25.0
Садистичний	5	25.0	8	57.1	1	6.6	4	36.3	13	32.5	18	30.0
Самопошкоджуючий	0	0.0	0	0.0	0	0.0	3	27.3	3	7.5	3	5.0
Без розладів особистості	5	25.0	0	0.0	3	20.0	0	0.0	3	7.5	8	13.3
Всього	31		46		40		39		125		159	

Нью-Йоркського Психіатричного Госпіталю під керівництвом А. Loganger на основі діагностичних критеріїв розладів особистості обох ведучих нозологічних систематик — американської DSM-III-R [1] та європейської МКБ-10. Ця методика є однією з перших і найбільш успішних спроб розробки стандартизованого діагностичного опитувальника, який дає можливість проводити вивчення розладів особистості незалежно від культуральних, мовних та етнічних відмінностей.

Переклад на українську мову та адаптацію опитувальника було проведено автором (1994) разом з колегами з Психіатричної клініки Віденського Університету та Віденського судово-психіатричного центру Justizanstalt Mittersteig (Prof. W. Berner).

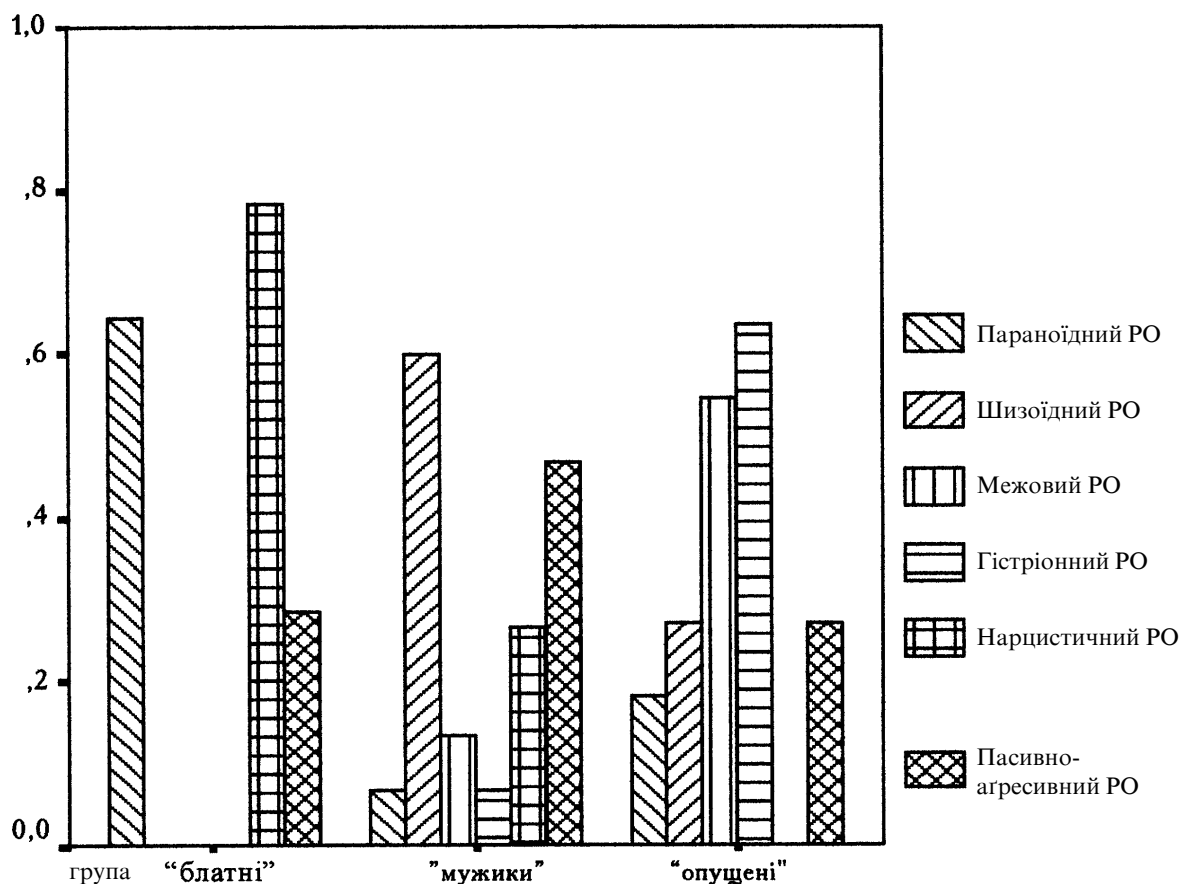
В якості додаткового методу дослідження використовувалась адаптована версія (Коцюба А.) психодинамічно орієнтованого структурного інтерв'ю за О. Kernberg [3], яке розроблялося з метою створення діагностичної техніки для оцінки інтрапсихічних структурних особливостей. Однією з суттєвих переваг цього клінічного методу дослідження є можливість вивчення особливостей функціонування захисних механізмів.

Результати

За результатами обстеження даної групи лише у 8 обстежених (13.3 %) не було діагностовано жодного розладу особистості (РО). В кожному з решти 52 спостережень за даними тестування з використанням IPDE кількість діагнозів РО різних типів коливалась від 1 до 5 одночасно. Показник середньої кількості діагнозів РО у даної групи делінквентів становить — 2.65. В групі незасуджених — 1.55, у групі засуджених — 3.13.

Нашу увагу привернув специфічний феномен, який залишається маловивченим в спеціальній літературі. У місцях позбавлення волі формується своєрідна ієрархія взаємин між засудженими, яка функціонує згідно з кастово-клановим принципом. З допомогою адаптованого структурного психоаналітично орієнтованого інтерв'ю за О. F. Kernberg вдалося встановити, що кожен з 40 опитаних, які провели тривалий час в ув'язненні, ідентифікує себе з приналежністю до однієї з трьох груп: “блатні” — 14 (35.0 %), “мужики” — 15 (37.5 %), “опущені” — 11 (27.5 %).

Наведена діаграма наочно ілюструє розподіл діагностованих розладів особистості (за винятком антисоціального РО) у різних груп засуджених.

Діаграма 1. Середня частотність діагнозів “розлади особистості” у різних груп ув'язнених.

Дискусія

Спроби клінічної оцінки характерологічних особливостей кримінальної особистості, як правило, пов'язані з низкою труднощів, обумовлених такими причинами.

Особи, які скоїли злочини, переважно вважають себе психічно здоровими. Вони практично не висловлюють скарги щодо свого психічного стану, а за наявності психотичної симптоматики чи особистісної патології часто намагаються їх диссимулювати. Саме тому вони вкрай неохоче, з вираженим упередженням погоджуються на спілкування з психіатром чи психологом. Під час діагностичного інтерв'ю вони, як на свідомому так і на підсвідомому рівні, підкреслено демонструють свою незацікавленість та немотивованість. Розмови такого плану більшість із них вважають рутинною, що нагадує процес слідства чи допит та часто несе в собі загрозу особистим інтересам.

Після скоєння протиправних дій та арешту особа, яка вчинила злочин, автоматично починає протистояти зовнішньому світові. Страх перед покаранням та бажання уникнути його, підштовхують суб'єкта до маніпулятивної поведінки, одним з важливих елементів якої є приховування інформації, яка могла би компрометувати делінквенту. Необхідність брехати й викручуватися набуває екзистенційного змісту.

Закономірно, взаємини між ув'язненими та представниками правоохоронних органів включають будь-які форми довірливого спілкування. Тому практично усі контакти з людьми з "волі" ускладнюються тим, що арештований підсвідомо "переносить" на співрозмовника негативний досвід спілкування з представниками влади та Закону.

Ряд авторів [2; 4; 6] вказує на індивідуальний характер формування патологічних інтрапсихічних захисних механізмів у делінквентів, що значною мірою ускладнює контакт з ними. Передусім це доводиться спостерігати у схильності до відреагування (acting out — "відреагування назовні" — відомий з психоаналітичної практики феномен, який полягає у заміщенні конфлікту діями). Спілкування з такими особами потребує відповідних знань та навичок, особливо стосовно техніки інтервенцій. Під час діагностичного інтерв'ю різко зростає ймовірність, що після необережного зауваження, запитання або коментаря з боку психіатра чи психолога може статись бурхлива реакція, або ж реакція може бути відставленою у часі (наприклад, повернувшись у камеру, арештований може вчинити бійку або вдатися до суїцидальної спроби).

В місцях позбавлення волі формується специфічна система взаємин між засудженими — так

звана "в'язнична культура", яка має герметичний характер. Її особливостями є — строго структурована ієрархія взаємин з поділом на групи, які взаємодіють між собою за принципом піраміди, коли зверхники підпорядковують собі нижчестоячих. Це призводить до того, що згідно з кастово-клановим розподілом, кожний член "спільноти" наділений відповідним соціальним статусом. Невід'ємними атрибутами є також блатний жаргон, символічні татуювання, специфічні ритуали, які не позбавлені ореолу містичності, відповідна система "неписаних правил", які не декларуються, не розголошуються, належним чином приховуються від зовнішнього світу, та, попри це все, визначають основні принципи поведінки. Виникнення цих специфічних феноменів можна пояснити необхідністю виживання в умовах середовища, де різноманітні форми насильства, "закони джунглів", реальна загроза життю мають визначальний характер. З точки зору прикладної персонології психологічні феномени такого роду слід трактувати як патологічні форми інтерперсональних та інституціоналізованих механізмів захисту.

З вищесказаного є очевидним, як складно отримати об'єктивну інформацію щодо особистості злочинця і як цей фактор ускладнює діагностичну процедуру.

Використана в даному дослідженні нестандартна комбінація двох досить неконгруентних діагностичних методів дала, з одного боку, можливість "проникнути в замкнутий світ в'язниці", коли за допомогою психоаналітично орієнтованого структурного інтерв'ю вдається заглибитися в суб'єктивний внутрішній світ переживань опитуваного, коли основним джерелом інформації є афекти, які виникають у відповідь на словесні інтервенції. А з другого боку, за допомогою стандартизованого клініко-діагностичного тесту вдається виділити провідні патологічні радикали в структурі особистості.

Такий підхід відкриває принципово нові можливості для пошуку кореляцій між особистісним преморбідом і характером поведінки в особливих умовах.

Отримані нами результати вказують на факт зростання кількості та вираженості особистісних розладів під впливом умов перебування в пенітенціарному закладі. Питома вага "здорових", у яких не діагностовано жодного розладу особистості у групі "незасуджених" — становить 25 %, а в групі "засуджених" — 7.5 %, що в 3.3 рази більше. Непрямий показник середньої кількості діагнозів РО вказує на зростання в 2.1 раза важкості особистісної патології внаслідок перебування в ув'язненні.

Аналіз частотного розподілу різних типів розладів особистості вказує на певні закономірності констеляції специфічних особистісних радикалів для різних груп ув'язнених.

Як видно з діаграми, висока питома вага параноїдних, нарцистичних та садистичних рис особистості характерна для групи “блатних”, які перебувають на верхніх щаблях соціальної драбини в кримінальному світі. Вибір кримінальної кар’єри як основного засобу існування, досягнення задоволення власних бажань будь-якою ціною без огляду на інтереси оточуючих, абсолютна переконаність у власній правоті, безцеремонне використання інших у власних цілях, намагання підкоряти собі, роблячи залежними, близьких людей та цілий ряд інших специфічних рис, які тривалий час могли залишатися латентними в соціумі — повною мірою “розгортаються” в умовах позбавлення волі й роблять їхніх носіїв “господарями в ситуації”. Таким чином, зовнішні рамкові умови — позбавлення волі — активізують процеси переміщення агресії на оточуючих.

Велика кількість розладів особистості шизоїдного типу та вираженість пасивно-агресивних рис у групі “мужиків”, на нашу думку, слід розглядати як специфічну захисну реакцію у достатньо здорових людей — зрілих особистостей, які скоїли злочин під впливом сторонніх чинників. Це люди, які не ідентифікують себе з криміналь-

ним світом та його традиціями. Основний мотиваційний компонент їхнього існування полягає в тому, щоб “відбути покарання” і повернутися до нормального життя. Вони досягають цього за рахунок самоізоляції, замикання в собі, надконтролю, подавлення афектів. У такий спосіб нормальні захисні механізми — ізоляція афекту, раціоналізація, інтелектуалізація тощо досягають рівня патологічної організації структури особи.

Серед “опущених” переважають межові та гістронні РО. Основною стрижневою проблемою для них є нездатність утримувати тривалі стабільні стосунки з оточуючими. В силу своїх характерологічних особливостей вони постійно потрапляють у складні ситуації, де в кінцевому результаті стають крайніми, за що їх карають згідно з існуючими неписаними правилами. Через свої преморбідні особливості вони “запрограмовані, щоб їх опускали”. Існуючи протягом тривало часу в ролі постійної жертви, не отримуючи кваліфікованої допомоги, якої однозначно потребують, будучи нездатними самотужки розірвати замкнене коло, в яке потрапили, вони лише загострюють свої патологічні риси.

На нашу думку, отримані результати вказують на необхідність пошуку нових форм роботи з засудженими, які б дозволили мінімізувати негативний вплив в’язничної культури на формування особистості.

1. American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Third Edition, Revised. — Washington, DC, American Psychiatric Association, 1987.

2. Berner, W., Karlick-Booltzen, E. (1985) DSM-III — Persönlichkeitsdiagnostik bei einer Gruppe chronischer Straftäter. // Wien Klin Wochenschr., 97, 555—561.

3. Kernberg, O. F. (1984). Severe Personality Disorders: Psychotherapeutic Strategies. New Haven: Yale University Press.

4. Mentzos, S. (1976/1988) Interpersonale und institutionalisierte Abwehr. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

5. Loranger, A. W., Sartorius, N., Andreoli, A., Berger, P., Buchheim P., Channabaavanna, S. M., Coid, D., Dahl, A., Diekstra, F. W., Ferguson B., Jacobsberg, L. B., Mombour W., Pull Ch., Ono, Y., Regier, D. A. (1994). The International Pilot Study of Personality Disorders // Arch Gen Psychiatrie, 51, 215—224.

6. Sass, H. (1986) Zur Klassifikation der Persönlichkeitsstörungen. // Nervenarzt, 56, 193—203.

Kotsyuba A. I.

THE CULTURE OF IMPRISONMENT AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE FORMATION OF PERSONALITY

The article is dedicated to studying the problems of influence of conditions of imprisonment on the formation of personality structure. It presents the results of examination of 60 delinquents who had committed differently cruel crimes, 40 of which spent not less than 3 years in the places of imprisonment. While doing that International Personality Disorders Examination and psychoanalytically oriented diagnostic interview by O. F. Kernberg were used as diagnostic instruments.